



Alisher Navoiy Dunyo Adabiyoti Gavhari

Tashpulatov Abdirosul Eshpulatovich, tayanch doktorant

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi

Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi

Annotatsiya: Kelajak avlod va millat oldidagi eng katta mas'uliyatimiz – bu buyuk ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosni, kelajak nasllar uchun tushunilmas, sirli jumboq sifatida emas, balki barcha yosh avlod uning chuqur ma'nolarini anglab yetadigan va undan o'z hayotlarida istifoda qila oladigan ma'naviy manba sifatida qo'llariga taqdim qilish – asosiy maqsadimizdir.

Falsafadan tortib to tibbiyotgacha, astronomiyadan tortib to matematikagacha va hatto adabiyot sohasida ham butun dunyo ulamolariga ustoz bo'la oladigan ulamolar, ayni bizning ajdodlarimiz bo'lganligi hech kimga sir emas. Ana shunday til va adabiyot sohasida fors va turkiy xalqlarning sevimli shoiri, Alisher Navoiy ijodi va boy merosi – dunyo adabiyotining noyob durdonasidir.

Kalit so'zlar: Maslakdosh, tariqat, tazkira, irshod, kulliyot, dastur, mushohada.

Аннотация: Наша величайшая ответственность перед будущим поколением и нацией – представит духовное наследие, оставленное нашими великими предками, не как непостижимую, загадочную головоломку для будущих поколений, а как духовный ресурс, который все молодые поколения смогут понять, его глубокий смысл и использовать в их жизни. Ни для кого не секрет, что именно наши предки могут быть учителями учёных всего мира во всех науках от философии до медицины, от астрономии до математики и даже в области литературы. Алишер Навои, любимый поэт персидского и тюркского народов, его творчество и богатое литературное наследие являясь уникальным шедевром мировой литературы.

Ключевые слова: Маслакдош (единомышленник), тарикат, tazkira (напоминание), иршад, куллият, программа, наблюдение.

Annotation: Our greatest responsibility to the future generation and the nation is to present the spiritual heritage left by our great ancestors not as an incomprehensible, mysterious puzzle for the future generations, but as a spiritual resource that all young generations can understand its deep meanings and use in their lives. .

From philosophy to medicine, from astronomy to mathematics, and even in the field of literature, it is no secret that there were those who could be teachers of the scholars of the whole world, namely our ancestors. Alisher Navoi, the beloved poet of the Persian and Turkic peoples, is a unique masterpiece of world literature in the field of language and literature.

Key words: Disciple, sect, memoir, guide, school, program, in observation.

Alisher Navoiy hayoti haqida muxtasar ma'lumot. Alisher Navoiy 1441 yili 9 fevralda Hirot shahrida tug'ilgan. Uning otasi, Kichkina Bahodir, Temuriylar hukmdorlaridan biri Sulton Abu Saidning vaziri edi. Alisher Navoiy boshlang'ich ta'limni otasidan olgan. Keyingi ta'limni esa Samarqand va Xurosonda davom ettirgan. Alisher Navoiy Sulton Husayn Boyqaroning maktabdosh do'sti bo'lib, Sulton Husayn Boyqaro Hirot podshohligi uchun taxtga o'tirgach, dastlab Alisher Navoiyni Mirzaboshi qilib tayinladi. Keyinroq esa o'ziga vazir qilib oldi.



Alisher Navoiyning oilasi juda boy bo'lganligi uchun, ul hazrat davlatdan maosh olmagan. Balki, ba'zi qurilish ishlarida davlatga o'z boyliklari bilan yordam berib turganligi haqida ma'lumotlar bor.

Mahmud Qo'chqariydan keyin o'zbek tiliga eng ko'p xizmat qilgan shaxs sifatida tanilgan Alisher Navoiy, o'zining «Muhokamatul Lug'atayn» kitobida o'zbekcha va forschaning solishtirib, ko'p o'rinda o'zbek tilining ustunligini isbotlab bergan.

Alisher Navoiy o'zining o'zbek tilida yozgan she'rlarini «Navoiy» taxallusi bilan yozgan bo'lsa, fors tilida yozgan she'rlarini esa «Foniy» taxallusi bilan yozgan¹. O'z she'rlarini o'zbek va fors tillarida yozgan Alisher Navoiy arab tilini ham juda yaxshi o'rgangan.

Alisher Navoiyning 5 xil devoni mavjud bo'lib, ularning 4 tasi o'zbek va qolgan 1 tasi fors tilidadir.

Alisher Navoiy nazm va nasriy asarlari bilan butun turkiy xalqlar adabiyotining yetakchi namoyondalaridan biri hisoblanadi. She'riyatdagi maslakdoshlaridan biri esa mashhur olim Abdurrahmon Jomiy hazratlari bo'lib, u zot Eronning buyuk so'fiylaridan bo'lgan. Ana shu zotning o'g'itlari Alisher Navoiyga yoshligidan she'riyatga ilhomlanishiga turtki bo'lgan.

Alisher Navoiyning Jomiyga bo'lgan hayrati va uning diniy, etiqodiy qarashlariga bo'lgan hurmati, Alisher Navoiyning «Naqshbandiya» tariqatiga kirishiga sabab bo'ldi. Abdurrahmon Jomiydan tashqari Attor, Hisraviy Dehlaviy va Nizomiy Ganjaviylar, yoshgina Alisher Navoiyga ijodiy ta'sir qilgan shoirlar hisoblanadilar.

Fors tilida she'r yozishni boshlaganda Alisher Navoiy hazratlari endigina 15 yoshida o'zini «Shoir» deb tanitadigan she'rlar yoza boshladi. Keyinchalik o'zbek tilida ham she'r yoza boshlaganidan so'ng shoirlar orasida «Zul-Lisonayn» (Ikki til sohibi) degan nom bilan mashhur bo'ldi.

Alisher Navoiy O'rta Osiyodagi turkiy xalqlarning tili va adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimdir. Shu sababdan, turkiy tillarning barchasi «Navoiy tili» deb ham aytiladi. Chunki, Alisher Navoiyning asarlari nafaqat Markaziy Osiyoda, balki Azarbayjonda ham, hatto Turkiyaning Onado'li xalqlari orasida ham sevib o'qilgan va o'qitilgan, o'lmas asarlar hisoblangan.

Alisher Navoiy devon she'riyatiga ilk bor turkiy xalqlar hayotidan milliy va mahalliy terminlarni kiritgan shoir hisoblanadi.

Alisher Navoiyning asarlari va devonlari. 12 yoshidan boshlab, umrining oxiriga qadar she'rlar yozgan Alisher Navoiy ushbu she'rlarini turli vaqtlarda, har xil nomlar bilan nomlab, yetti devon tuzgan. Alisher Navoiy o'zbek va fors tillarida she'rlar yozgan. Bular haqida batafsil ma'lumot bergan Alisher Navoiyning forscha devonlari ham bor.

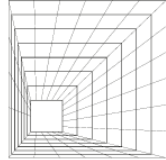
Alisher Navoiyning ushbu devoni, tuzilish tarixi jihatidan eng qadimiy devonlar bo'lsada, ammo uning bolalik va o'smirlilik davrida yozgan she'rlari, o'z devonini tuzishdan oldin boshqalar tomonidan to'plangan va hijriy 870 (milodiy 1465-66 y) yillarda, mashhur xattot Sulton Aliy Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan. Bu asarning yagona nusxasi Moskvaning Leningrad shahrida «Saltikov-Cheldrin» nomli davlat kutubxonasida inventar 546 raqami ostida saqlanmoqda².

Alisher Navoiy ilk yozganlarini dastlab ikkita devonga kiritgan. Keyinchalik bu devonga yangi asarlarini qo'shib, bu ikki devonni to'rtta alohida devonga aylantirgan. Umrlarining oxirida esa barcha asarlarini to'plab, bir nom ostida birlashtirgan.

A) 1. «Badoiul Bidoya» (boshlanishning ajoyibotlari). Alisher Navoiy o'z she'rlarini ilk bor

¹ Navoiyshunoslik. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov. T.:Akademnashr nashriyoti, 2020. –B. 377

² Ali Şir Nevâî. Günay Kut. TDV İslam Ansiklopedisi. <http://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>



Sulton Husayn Bayqaro taxtga o'tirganidan so'ng, ya'ni 1470-1476 yillar orasida, Husayn Bayqaroning iltimosiga ko'ra jamlagan va shu sababli uning ilk devoni «Badoiul Bidoya» deb nomlangan. Alisher Navoiy bu devonining boshiga qo'ygan so'zboshini, keyinchalik «Xutbai davoviyn» (Devonlar xutbasi) nomi bilan, «G'aroibus Sig'or» (Yoshlikda sodir bo'lgan g'arib ishlar) devonining boshiga ham ushbu xutbasini so'zboshi sifatida qo'ygan.

Bugungi kunda bu devonning quyidagi to'rt nusxasi ma'lum.

1. Fransiyadagi, Parij Milliy kutubxonasida «Inventar 746 raqami».
2. Buyuk Britaniyadagi, London muzeyida «Inventar 401 raqami».
3. Bakudagi Ozarbayjon Fanlar akademiyasi Respublika qo'lyozmalar fondi kutubxonasida «Inventar 3010 raqami».
4. Toshkentdagi, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi adabiyot muzeyida «Inventar 216 raqami»³.

A) 2. «Navodirun Nihoya» (Tugashdagi qiziq voqealar). Bu asar Alisher Navoiyning 1476-1486 yillar orasida yozgan she'rlarini o'z ichiga olgan bo'lib, Alisher Navoiyning ikkinchi devoni hisoblanadi. Bu asarning, Sulton Husayn Bayqaro xazinasi uchun Sulton Ali Mashhadiy xattotligida yozilgan yagona nusxasi Toshkent, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi kutubxonasida «Inventar 1995 raqami» ostida saqlanmoqda. Ammo bu devon uchun alohida tayyorlangan nusxa ekanligi to'g'risidagi ma'lumot hozircha bizning qo'limizda mavjud emas.

V) 1. «G'aroibus Sig'or». Alisher Navoiy siyosatga bog'liq ba'zi masalalar bilan mashg'ul bo'lib, bir muddat she'r yozishdan uzilib qolganida, Sulton Husayn Bayqaro, undan yana ikkita devon tuzib, ularning sonini to'rttaga yetkazishini so'radi. Shunda Alisher Navoiy avval tartibga solgan ikki devoni bilan keyingi yozgan she'rlarini jamlab, yoshligida yozganlarini alohida bir to'plam va o'smirligida yozganlarini alohida bir to'plam qilib, devonlarining sonini to'rttaga yetkazdi. Avval yozgan ushbu to'rt devonni Alisher Navoiyning o'z ta'biri bilan aytganda «Tufuliyatda voqe bo'lgan g'arib ma'nolar sababli bu devonni «G'aroibu Sig'or» deb nomladim» deganlar.

«Badoiul Bidoya» uchun yozgan so'zboshini bu devonning avvalida keltirib, bu devonga yigirma yoshiga qadar yozgan she'rlarini kiritgan.

Alisher Navoiy devonlarining adadi ko'p bo'lgan nusxalari orasida eng asosiylari, Turkiyaning Istanbul shahridagi «Topkapi Saroyi muzeyi kutubxonasi»da «Revan inventar 808» raqami ostida va Parij milliy kutubxonasi, inventar 316-317 raqamlari ostidagi «Navoiy kulliyoti»dan joy olgan. Bu to'rtlik devon turkimining qolgan uchasi quyidagi tartibda joylashgan.

V) 2. «Navodirush Shabob» (Yigitlikda sodir bo'lgan nodir ma'nolar). Alisher Navoiy yoshligida, ya'ni yigirma bilan o'ttiz besh yoshlar orasida yozgan she'rlarini bir to'plam qilib, devon yozgan. Shuning uchun uning nomini «Navodirush Shabob» (Yigitlikda sodir bo'lgan nodir ma'nolar) deb nomlagan.

V) 3. «Badoiul Vasat» (O'rta yoshdagi nodir voqealar). Bu devonga o'rta yoshlarda yozgan asarlarini kiritgan. Ya'ni, o'ttiz besh yoshdan qirq besh yoshgacha bo'lgan vaqtlarida yozgan she'rlarini jamlab, bir devon qilgan va uning nomini «Badoiul Vasat» (O'rta yoshdagi nodir voqealar) deb nomlagan.

V) 4. «Favoidul Kibor» (Kyeksalikda qo'lga kiritilgan foydalar). Alisher Navoiy aytganlaridek, bu devon «Favoidul Kibor», ya'ni (Kyeksalikda qo'lga kiritilgan foydalar) deb nomlangan. Bu devondagi she'rlar Alisher Navoiyning qirq besh yoshdan oltmish yoshlari orasida yozgan she'rlarini o'zida jamlagan devondir⁴.

Ammo bu to'rt devonning ichidagi she'rlarning barchasi, aynan Alisher Navoiy aytgan

³ Мухаммаджон Ҳақимов. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. Тошкент: ФАН нашриёти. –Б. 7.

⁴ Ali Şîr Nevâî. Günay Kut. TDV İslam Ansiklopedisi. <http://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>



davrlarda yozilgan deb bo'lmaydi. Chunki, o'zi aytganidek, avval yozilgan ikki devondagi she'rlar bilan keyin yozilgan she'rlar bir-biriga aralashtirilib, keyin mazkur davrlarga ajratilgan.

Alisher Navoiyning bu devonlari arab alifbosidagi 28 ta harfning o'zidan emas balki, fors va turk yozuvida ishlatiladigan «پ» (p), «چ» (ch), «ج» (j) va «ل» (Lom alif)ga qofiyali g'azallari bilan jami 32 harfni ishlatgan holda devon bitgan.

S). «Xazoinul Ma'oniyy» (Ma'nolarning xazinalari). Alisher Navoiy dastlabki to'rt devonga kiritgan she'rlari bilan hayotining oxirida yozgan she'rlarini birgalikda jamlab yozgan devonning nomini «Xazoinul Ma'oniyy» deb atagan. Bu devon «Kulliyatu Davoviyy» (Devonlar to'plami) nomi bilan ham mashhur bo'lib, uni buyuk olim, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Hamid Sulaymon tomonidan 1959 yili, avval bir jild qilib, ilk bor krill alifbosida chop etilgan. Keyin qolgan uch devon ham 1960 yil oxiriga qadar krill alifbosida chop etildi⁵.

Alisher Navoiy bu oxirgi devoni uchun hijriy 905 (milodiy 1500 y) yilda, avvalgi devonlaridan o'zgacha bir tarzda so'zboshi yozdi. Bu so'zboshi Turkiyadagi beshta nusxada yo'q. Ammo Turkiyadagi «Nuri Usmoniyya kutubxonasi»dagi inventar 3999 raqami ostida saqlanayotgan «Sharhul Hamasiyy» nomli qo'lyozmaning 21-29-betlari orasida saqlanmoqda. Bu devon 55 000 misradan iboratdir.

Alisher Navoiyning forscha devonlari. Uch nusxasi topilgan bu forscha devonda Alisher Navoiy o'ziga «Foniyy» (O'tib ketuvchi) taxallusini ishlatgan. Bu nusxalar hozirda Turkiyaning «Nuri Usmoniyya kutubxonasi»da, inventar 3850 raqami, TIEM, inventar 1952 raqami va «Sulaymoniyya kutubxonasi», inventar 632 raqamlari ostida saqlanmoqda⁶.

Alisher Navoiy hazratlari «Muhokamatul Lug'atayn» asarida bu devonning 6 000 baytdan iborat ekanligini ta'kidlagan. Yana mazkur asarda bahs qilingan «Tuhfatul Afkor» (Fikrlar hadyasi), «Nasoimul Xuld» (Abadiylik shabadasi), «Aynul Hayot» (Hayot bulog'i), «Minhajun Najot» (Najot yo'li) va «Qut'ul qulub» (Qalbning to'xtashi) nomli forscha qasidalar ham ushbu devonga kiritilgan.

Alisher Navoiyning masnaviylari. Alisher Navoiy bu sohada «Xamsa» asarini yozgandan so'ng, oltita masnaviy yozdi. «Xamsa»dagi masnaviylari esa quyidagi tartibda yozilgan.

1. «Hayrotul Abror» (Yaxshilarning hayratlanishi). Bu doston hijriy 888 (milodiy 1483y) yili, Nizomiy Ganjaviyning «Mahzanul Asror» (Sirlar xazinasini) nomli forscha masnaviysiga va Amir Xisrovning «Matla'ul Anvor» (Nurlarning jilosi) asari, hamda Abdurraxmon Jomiyning «Tuhfatul Ahror» (Hurlarning hadyasi) asariga nazira sifatida yozilgan. 4 000 baytdan iborat ushbu masnaviy ikki qismga bo'linib, 64 bobdan iborat qilib tartiblangan. Ikkinchi qismi bo'lgan ushbu masnaviy, yigirma maqoladan iborat bo'lib, devonning asosini tashkil etadi. Bu masnaviy, aruzning «muftailun, muftailun, foilun» vaznida yozilgan. Ushbu asar 1958-1960 yillarda adabiyotshunos olim Porso Shamsiyev tomonidan Toshkentda nashr etilgan.

2. «Farxod va Shirin». Nizomiy va Xisrov Dyehlaviyning shu nomdagi dostonidan ilhomlangan Alisher Navoiy, hijriy 889 (milodiy 1484y) yilda «Mafoilun, mafoilun, foilun» qolipida ushbu dostonni yozdi. Bu dostonning boshqa «Xisrav va Shirin» dostonidan ajralib turadigan xususiyatlaridan biri, asosiy rolda Xisrav o'rnida Farxod obrazi keltirilishidir. Farxod obrazi Alisher Navoiyning nazdida oddiy odam emas, balki Xitoy podshosining o'g'li bo'lgan. Bu doston 5780 baytdan iborat bo'lib, 1963 yili, adabiyotshunos olimlarimiz Porso Shamsiyev va Hodi Zariflar tomonidan, arab alifbosida terilib nashr qilingan.

⁵ Hamid Sulaymonning "Xazoyin – ul - Maoniyy" asarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratilishiga qo'shgan hissasi. Maqola. Abdurahmonov Mahmudxon. Международный научный журнал «Научный Фокус». –В. 3.

⁶ Ali Şir Nevâî. Günay Kut. TDV İslam Ansiklopedisi. <http://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>



3. **«Layli va Majnun».** Bu doston «Majnun Layli» nomi bilan ham mashhur bo‘lib, Fors adabiyotida Jomiy tomonidan ilk bor qalamga olingan bu mavzu, keyinchalik Xisrav Dyehlaviy tomonidan ham muhokama qilingan edi. Alisher Navoiy bu dostonni yozishda har ikkala muallifdan bahra olgan holda yozgan asardir. Bu doston taxminan 3500 baytdan iborat bo‘lib, «Mafoilun, mafoilun, foilun» vaznida yozilgan.

4. **«Sab’iy Sayyor»** (Yetti sayyora). Bu doston hijriy 889 (milodiy 1484y) yilda aruzi «Foilatun mafoilun foilun» vaznida yozilgan bo‘lib, 5000 ga yaqin bayt va 50 bobdan iboratdir. Bu qissani birinchi marta Firdavsiy o‘zining «Shohnoma» asarida yozgan. Kyeyinroq Nizomiy «Haft Poykar» (Yetti go‘zal) nomi bilan va Amir Xisrov esa «Hasht Behisht» (Sakkiz jannat) nomi bilan yozgan. Alisher Navoiyning bu dostoni 1956 yili, adabiyotshunos olimlar Porso Shamsiyev va Hodi Zarif tomonidan nashr qilingan. Bundan oldin esa, 1947 yili, Ozarbayjonlik adabiyotshunos olim Hamid Arasli tomonidan, Ozarbayjon tiliga tarjima qilinib, Bakuda nashr qilingan edi. Unda asarning nomi «Yedi Seyyara» deb nomlangan. Bu asarda Bahromning go‘zal kanizak bilan bo‘lgan sarguzashtlari yoritilgan⁷.

5. **«Saddi Iskandariy»** (Iskandar devori). Bu doston 7000 baytdan ortiq bo‘lib, aruzi «Foilun foilun foilun foil» bo‘lgan bu so‘ngi doston hijriy 890 (milodiy 1485y) yilda yozilgan. Bu yerdagi mavzu Alisher Navoiydan oldin Firdavsiy, Nizomiy va Xisrov tomonidan ko‘rib chiqilgan va Jomiy «Hirotnomai Iskandariy» (Iskandarning Hirotnomasi) nomi bilan asar yozgan. Ammo Alisher Navoiy bu asarini yozib tugatganidan so‘ng, Jomiy ham dostonini tomomlagan edi. Alisher Navoiy bu asarida Iskandarni turk hukmdori sifatida tasvirlagan va uning timsolida Sulton Husayn Bayqaroni va uning o‘g‘li Badiuzzamonni tasvirlagan.

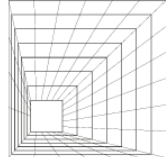
6. **«Lisonut Toyr»** (Qush tili). Bu doston Alisher Navoiyning «Xamsa»sidan tashqarida qolgan bir asari bo‘lib, 3553 baytdan iborat asardir. Alisher Navoiy bu asardagi forsdiy she‘rlarida o‘zining «Foni» taxallusini qo‘llagan. Bundagi mavzu, fors shoiri Fariddin Attorning «Mantiqut Toyr» (Qush tili) nomli asaridan olingan bo‘lsada, Alisher Navoiy bu asariga ko‘plab o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritgan. Alisher Navoiy, Fariddin Attorning «Mantiqut Toyr» asaridagi 10 qushdan 8 tasini o‘z asariga kiritgan bo‘lsada, ammo hikoyada bo‘lmagan yana 6 ta qushni qo‘shish bilan qushlar soni 14 taga yetgan. Alisher Navoiy ushbu asarining avvalida, bolaligidanoq Fariddin Attorning «Mantiqut Toyr» asarini o‘zbekchaga tarjima qilishni orzu qilganligini eslatib o‘tgan.

Turkiyadagi Topkapi saroyi muzeyi kutubxonasidagi «Revan 803» nusxasida, Alisher Navoiy to‘rt devonni yozib, undan boshqa ko‘plab asarlar yozganda ham, «Mantiqut Toyr» asarini o‘zbekchaga tarjima qilishni bir zum aqlidan chiqarmaganini aytib o‘tgan va nihoyat oltmish yoshga kirganidan so‘ng ushbu asarning tarjimasini boshlaganligini, hamda har kecha 40-50 baytdan yozganligini aytib o‘tgan. Shunga ko‘ra Alisher Navoiyning yoshi bilan, asarning yozilish tarixi qiyoslansa, bu asar taxminan hijriy 904 (milodiy 1499y) yilda yozilgan. Bu doston ham O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi olimlari tomonidan 1965 yili nashr qilingan.

Tazkiralalar, hol tarjimalari va xotiralar.

1. **«Nasoimul Muhabbat min shamoimul futuvvat»** (Yoshlikning xushbo‘yligidan bo‘lgan muhabbat shabadasi). Bu asar hijriy 883 (milodiy 1478y) yilda Jomiy tomonidan yozilgan **«Nafahotul Uns min hazarotul Quds»** (Ulug‘lar huzuridagi dilkashlik nafasi) nomli, valiy va avliyo zotlarning hayotiy hikoyalarini o‘z ichiga olgan fors tilidagi asarning o‘zbek tiliga tarjima qilingan varianti hisoblanadi. Aslida Jomiy bu asarni yozish uchun Alisher Navoiyning iltimosiga ko‘ra qo‘liga qalam olganligini bildirgan. Jomiyning ushbu asari qay darajada qiymatli ekanligini bilgan Alisher Navoiy, hijriy 901 (milodiy 1495y) yili tarjima qilgan. Bu

⁷ Ali Şîr Nevâî. Günay Kut. TDV İslam Ansiklopedisi. <http://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>



asar 770 ta valiy zotlarning hayotiy hikoyalarini o'z ichiga olgan bo'lib, ulardan 14 nafari ayollardir. Ushbu asarni qo'shimcha ma'lumotlar bilan kengaytirmoqchi bo'lgan Alisher Navoiy, Fariddin Attorning «Tazkiratul Avliyo» (Avliyolarning o'gitlari) asarida kelgan har xil hol tarjimalarini asarga qo'shganidan tashqari, Jomiy va Attorning asarlarida kelmagan, lekin Ahmad Yassaviydan to o'zining davriga qadar yashab o'tgan Turkiy millatga mansub valiy zotlarning hikoyalarini ham asarga kiritdi.

2. «Majolisun Nafois» (Ruhlarining majlislari). Alisher Navoiyning bu asari hijriy 897 (milodiy 1491-92y) yilda qalamga olingan bu asar, o'zbek tilida, «Shoirilar o'giti» sifatida yozilgan birinchi asar bo'lganligi bilan ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Alisher Navoiy, Jomiyning «Bahoriston» va Davlatshohning «Tazkirotush Shuaro» (Shoirilar eslatmalari) nomli tazkiralardan ilhomlanib, o'zining ushbu tazkirasini yozdi va uni 8 qismga ajratib, har bir qismga «Majlis» nomini berganligi uchun bu asarning nomi «Majolisun Nafois» (Ruhlarining majlislari) deb nomlangan. Ushbu asardagi majlislarning 8 chisi Sulton Husayn Bayqaroga bag'ishlangan. Tazikrada nomi zikr qilingan shoirlarning ba'zilari o'z she'rlarini fors tilida yozgan⁸.

Turkiya, Istanbul shahridagi Topkapi saroyi muzeyi kutubxonasida, «Revan 808» inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxada majlisda 451 ta shoir nomi tilga olingan. Bu shoirlardan faqat 40 donasigina turkiy tilda she'r yozganlar. Qolganlari fors tilida yozgan. Ushbu asar 1961 yili O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining olimlari tomonidan nashr qilingan.

«Majolisun Nafois» asari, Hakim Shoh Qazviniy hamda Faxriy Hirotiy va Shoh Ali ibn Abdulaliy tarafidan ba'zi ilovalar yozilgan va 100 yilda 3 martaforschaga tarjima qilinib ko'chirilgan.

3. «Xamsatul Mutaxayirin» (Tanlangan zotlarning beshligi). Alisher Navoiy bu asarini Jomiyning vafotidan so'ng, o'rnini hech kim bosa olmaydigan do'sti va ustoz uchun yozgan edi. bu asar bir muqaddima, uch muhovara va bir xotimadan iboratdir. Muqaddimada Abduraxmon Jomiyning nasl-nasabi, tug'ilgan yili, ilm tahsil qilgan madrasalari va Alisher Navoiy uning oldiga kelgan sanalar zikr qilingan. 1-muhovarada, Abduraxmon Jomiyning Alisher Navoiy bilan do'stlashishi, 2- muhovarada, Alisher Navoiy Marv shahrida bo'lganida, Abduraxmon Jomiy bilan maktub yozishganlari, 3-muhovarada esa Jomiyning yozgan asarlari muhokama qilinganligi va xotimada esa, Alisher Navoiyning Abduraxmon Jomiyga oid eng so'nggi xotiralarini qog'ozga tushirgan edi.

4. «Holati Sayyid Hasan Ardasher Bek». Bu asar, Alisher Navoiyning xuddi otasidek yaxshi ko'rgan kishisi, har bir so'zida uning o'gitlariga suyanib, gapiradigan murshidi, Shayx Sayyid Hasanning o'limidan so'ng, uning hayotini va fazilatlarini hamda o'zi bilan bog'liq bo'lgan xotiralarini yoritgan asardir.

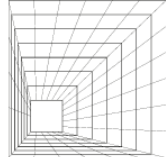
5. «Holati Pahlavon Mahmud». Bu asar, Alisher Navoiyning eng yaqin do'sti, tabib, shoir va bastakor bo'lgan Pahlavon Mahmudning vafotidan so'ng, uning hayoti, u bilan bog'liq xotiralarini qalamga olgan asardir. Bunda Alisher Navoiy, Pahlavon Mahmudning so'fiylik etiqodiga ham etibor qaratgan. Bu asarning aralash nazm va nasrda yozilgan 4 nusxasi mavjud bo'lib, uning 3 nusxasi Istanbulda va bir nusxasi Parijda ekanligi ma'lumdir⁹.

Alisher Navoiyning diniy asarlari. 1. «Arbayin» (Qirq hadis). Abduraxmon Jomiyning aynan shu nomdagi to'rt misralik qit'alar holida, hijriy 886 (milodiy 1481y) yilda yozilgan asarining tajimasi bo'lib, bu asar ham Alisher Navoiyning kulliyotidan joy olgan. Alisher Navoiy bu asarini ham Sulton Husayn Bayqaroga dasturul amal sifatida bag'ishlagan.

2. «Sirojul Muslimin» (Musulmonning chirog'i). Alisher Navoiyning «Kulliyoti»dan joy

⁸ Мухаммаджон Ҳакимов. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. Тошкент: ФАН нашриёти. –Б. 21.

⁹ Ali Şîr Nevâî. Günay Kut. TDV İslam Ansiklopedisi. <http://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>



olgan ushbu asar hijriy 905 (milodiy 1500y) yilda yozilgan bo‘lib, bu islom aqidasiqiga tegishli muxtasar asar hisoblanadi. Bunda shariat hukmlari, aqida masalalari va Allohning 8 ta zotiy ismi sifatleri Qur‘on oyatlari bilan bayon qilingan.

3. «Munojaat» (Allohga iltijo). Alisher Navoiyning bu asari «Tazarru‘noma» kabi mo‘min kishining Allohga qilajak duosining misralari bilan to‘qilgan, qisqa jumladan iborat nasriy ko‘rinishidir. Bu asarning qo‘lyozma nusxasi Istanbuldagi Topkapi saroyi muzeyi kutubxonasi va Fotih kutubxonasidagi «Kulliyot» nusxalarining boshida keltirilgan. Xossatan, «Revan 808» nusxasining avvalida aynan mana shu asar «tazarru‘noma» sifatida yozilgan¹⁰. Ammo bu asarning qachon yozilganligi haqida hech qanday ma‘lumot yo‘q.

Alisher Navoiyning boshqa asarlari. 1. «Muhokamatul Lug‘atayn» (Ikki lug‘at muhokamasi). Bu asar hijriy 905 (milodiy 1500y) yili yozilgan bo‘lib, Alisher Navoiyning milliy hissiyotini va o‘z ona tilisini naqadar sevishini ko‘rsatadigan asardir. Eronlik forsiy shoirlar bilan bir joyda yashab turib, hatto atrofidagi barcha o‘zbek shoirlari ham fors tilida ijod qilayotgan bir davrda, Alisher Navoiy o‘zbek tilida ijod qilish bilan, o‘zbek tilining ifoda quvvati va ta‘sir doirasi naqadar kuchli ekanligini va hatto fors tilidan ustunlik jihatlarini ushbu asarida isbotlab berdi. Shu bilan birga, Alisher Navoiy shunday boy va yuksak ona tiliga ega bo‘lishiga qaramay, o‘zining ona tili bo‘lgan o‘zbek tilini tark qilib, fors tilida ijod qilayotgan, o‘sha davrning yosh ijodkorlarini ham tanqid qilib o‘tgan.

2. «Mezonul Avzon» (Vaznlarni o‘lchovchi). Alisher Navoiy aruz haqida umumiy ma‘lumot berish uchun yozgan 3 qismlik ushbu asari hijriy 898 (milodiy 1492y) yilda yozilgan. Bu asarning eng etiborga molik jihati shundaki, asarda rubo‘iy vaznlardan keyin tuyuq, qoshuq, turki, changi, arazvari, muhabbatnoma kabi milliy shakllar haqida gap boradi. Bu asar ham O‘zbekiston respublikasi Fanlar Akademiyasi olimlari tomonidan 1949 yili nashr qilingan.

3. «Mahbubul Qulub» (Qalblar mahbubasi). Sa‘diy Sheroziyning «Guliston» asari va Abdurraxmon Jomiyning «Bahoriston» asarini eslatuvchi bu asar shaxsiyatga haqida ma‘lumot berish jihatidan barcha asarlardan ustun turadi. Bu asar 3 bob va 40 qismdan iborat bo‘lib, asarning birinchi qismida, o‘sha davr jamiyatidagi turli qatlamlar va turli toifadagi kishilar haqida so‘z yuritilgan bo‘lsa, 10 chi bobning ikkinchi qismida ezgu amallarni maqtash bilan birga, yomon amallarni tanqid qiladi. 3 chi qismida esa axloqqa oid mavzular haqida so‘z ketadi.

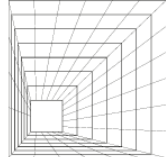
Ushbu asar, Alisher Navoiy umrining oxirgi yillarida, ya‘ni 1500 yilda yozilgan bo‘lib, O‘zbek nasrining g‘oyat go‘zal namunasi. Navoiy badiiy tafakkurining, xulosasi, hayotiy mushohadalarining yakunidir. Asarda muallif o‘zigacha bo‘lgan forsiy nasrning eng ilg‘or an‘analarini rivojlantirgan, qator masalalarni o‘z davri ijtimoiy—siyosiy voqe‘likni, hokim mafkura bilan bog‘lab, yangicha talqin qilgan. Asarda insonni ulug‘lash, barkamol ko‘rish, uning isyonkorlik ruhi, axloqiy—estetik yo‘nalishi, bayondagi fikr teranligi, tilining go‘zalligi, puxtalik, muxtasarlik, uslubiy jilolar, she‘riy parchalarning keltirilishi — shoirning yuksak badiiyatini belgilab bergan¹¹.

4. «Munshaot» (Yozilganlar). Ushbu asar Alisher Navoiyning «Maktubotlar»i to‘plangan asar bo‘lib, hijriy 897 (milodiy 1492y) yildan so‘ng yozilgan. Ushbu maktublarning orasida Sulton Husayn Bayqaro va Badiuzzamonga yozgan maktublari ham bor. Bu maktublar Sulton Husayn Bayqaro va uning o‘g‘li shaxzoda Badiuzzamonga ma‘naviy o‘git va ruhiy irshod tarzida yozilgan. Bundan tashqari bu maktublarda Alisher Navoiyning davri va hayoti haqida muhim ma‘lumotlar ham mavjud.

5. «Vaqfiya» (Xayriya mulklar). Bu asar hijriy 886 (milodiy 1481y) yilda yozilgan bo‘lib, nasr usulida yozilgan va she‘rlar bilan aralashib ketgan. bu asarda Alisher Navoiy Sulton Husayn

¹⁰ Alisher Navoiy kulliyoti. Istanbul, Topkapi saroyi kutubxonasi “Revan 808” nusxasi. –B. 2.

¹¹ Alisher Navoiy mukammal asarlar to‘plami, 14-tom. Toshkent.: FAN nashriyoti. 2000. – B. 202.



Bayqaroni uzoq maqtagandan so‘ng, o‘zi amalga oshirmoqchi bo‘lgan vaqflar haqida so‘z yuritadi. Hijriy 881 (milodiy 1476y) yili Sulton Husayn Bayqaro o‘ziga Hirotning shimoliy qismidan yer berganligi, bu yerda bir saroy, bir bog‘, bir madrasa, bir masjid va yana bir Qur‘on xofizlari maktabini qurganligini va u madrasaga «Ixlosiya» deb nom qo‘yganligini, bizga mana shu vaqfiya asari orqali xabar beradi. Yana, ayni mana shu yerda bir masjid va «Xalosiya» nomli xonaqoh qurdirib, bularning barchasini Alloh yo‘lida vaqf qilganligini ushbu asarda zikr qilib o‘tgan.

Ushbu asar, Alisher Navoiyning vaqflari haqida aniq ma‘lumotlarni olishga xizmat qiladigan eng yaxshi manba hisoblanadi.

6. «Nazmul Javohir» (Gavharlar tizimi). Bu asar hijriy 890 (milodiy 1485y) yilda yozilgan bo‘lib, Hazrati Ali Karramallohu vajhahuning manoqiblariga atalgan. Ayniqsa Ali roziyollohu anhu rivoyat qilgan hadislariga alohida ahamiyat qaratilgan bo‘lib, «Nasrulloh Aliy» nomli asardagi har bir arabcha satrga bir rubo‘iy yozib, tarjima qilingan asardir.

7. «Tarixi Anbiyo va Hukamo» (Anbiyolar va Hakimlar tarixi). Bu asar hijriy 890 (milodiy 1485y) yilda yozilgan bo‘lib, unda hazrati Odam alayhis salomning tarixidan to Muhammad sallollohu alayhi vasallamning hayotlarigacha o‘tgan Payg‘ambarlar va har xil millatga mansub hukamolarning manoqiblari va hikmatlari keltirilgan. Ammo «Xotamul Anbiyo» bo‘lgan Muhammad sallollohu alayhi vasallamning hayoti va tarixi keltirilmagan. Bundan ko‘rinadiki, ehtimol, Alisher Navoiy hazratlari, Allohning habibi va oxirgi Payg‘ambari bo‘lgan Muhammad sallollohu alayhi vasallamning hayotlarini alohida bir kitob qilmoqchi bo‘lgandir. Biroq bu asarda bu haqida hech qanday so‘z aytilmagan.

8. «Tarixi Muluku ajam» (Ajam podshohlari tarixi). Bu asar ham hijriy 890 (milodiy 1485y) yilda yozilgan bo‘lib, bu nasriy asar yarim masnaviy uslubda yozilgan, ikki kufitlik she‘rlari ham bor. Alisher Navoiy ushbu asarida asosan Eron podshohlarining afsonaviy tarixini keltirgan bo‘lib, Eron podshohlarini to‘rt sulolaga ko‘ra tasniflaydi. Asarda Pishdadiyon, Kiyaniyon, Eshkaniyon va Sosoniylar sulolalari haqida so‘z yuritiladi. Bu asarning eng katta ahamiyati shulki, bunda diniy va tarixiy mifologiya haqida batafsil ma‘lumot berilganligidir. Alisher Navoiy ushbu asarini yozar ekan, islom olamidagi «Jome‘ut Tavorix» (Tarixlar jamlanmasi), imom Tabariyning «Tarixi Tabariy» (Tabariyning tarixi), «Nasihatul Muluk» (Podshohlar nasihati) va ayniqsa Imom Bayzoviyning «Nizomut tavorixi» (Tarixlar tartibi) kabi eng muhim manbalardan foydalangan.

Alisher Navoiyning bugungi kunda bizning qo‘limizda bo‘lmagan, ammo mavjudligi boshqa manbalardan aniqlangan boshqa asarlari quyidagilardir: «Zubdatut Tavorix» (Tarixlar qaymog‘i) (o‘zbek tilida), «Risoi Muammo» (Muammolar maktubi) (forscha), «Vaqfiya» (forscha), «Munshaot» (forscha) kabi bir qancha asarlardir. Shu bilan birga ba‘zi kutubxonalarda «Sab‘atu Abhur» nomli arabcha lug‘at kitobi ham «Muallifi Alisher Navoiy» deb ro‘yxatdan o‘tgan. Bundan tashqari Alisher Navoiy qalamiga mansub deb ko‘rilayotgan «Nazmi Aqoid» (Aqidalar tartibi) nomli asar ham mavjud ekan.

Ba‘zi manbalarda «Zubdatut Tavorix» asari, Alisher Navoiyning «Tarixi Anbiyo va Hukamo» asari bilan «Tarixi Muluku Ajam» nomli ikki asari birlashtirilib, qo‘shma shakldagi nomi bo‘lishi mumkin degan ehtimol ham bor. Ammo Boshqirdistonlik tarixchi olim Zakiy Validiy bu asarning «Ilhoni va Temuriy sultonlari tarixi» ekanligini ta‘kidlaydi. Turkiyaning Bursa shahrida istiqomat qiladigan adabiyotshunos olim Mehmet Tohir «Alisher Navoiyning forscha «Siyarul Muluk» asari va turkiy tilda «Qissai Yusuf» nomli asarlari ham bor» deb aytgan bo‘lsada, ammo shu davrga qadar bunday asarlar topilgan emas. Ba‘zi manbalarda Alisher Navoiyning 458 baytdan iborat «Soqiynoma» nomli asari ham borligi aytiladi¹².

¹² Ali Şîr Nevâî. Günay Kut. TDV İslam Ansiklopedisi. <http://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>



Alisher Navoiyning asarlari o'quvchilar tomonidan doim talab qilinadigan noyob manba ekanligini etiborga olgan holda, uning asarlarining barchasini to'liq qamrab oladigan «Alisher Navoiy asarlar to'plami» nashr qilindi. Xulosa qilib aytganda Alisher Navoiy hazratlari shunday mumtoz shaxski, nafaqat o'zbek, balki fors va turkiy xalqlar adabiyotining noyob gavhari desak ham mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiyshunoslik. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov. T.:Akademnashr nashriyoti, 2020. –B. 377
2. Ali Şîr Nevâî. Günay Kut. TDV İslam Ansiklopedisi. <http://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>
3. Muhammadjon Hakimov. Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi. Toshkent.: FAN nashriyoti. –B. 7. 21.
4. Hamid Sulaymonning “Xazoyin – ul - Maoniy” asarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratilishiga qo'shgan hissasi. Maqola. Abdurahmonov Mahmudxon. Mejdunarodnyy nauchnyy jurnal «Nauchnyy Fokus». –B. 3.
5. Alisher Navoiy kulliyoti. Istanbul, Topkapi saroyi kutubxonasi “Revan 808” nusxasi. – B. 2.
6. Alisher Navoiy mukammal asarlar to'plami, 14-tom. Toshkent.: FAN nashriyoti. 2000. – B. 202.